

ХОЧУ, ЩОБ ПАМ'ЯТАЛИ (уривки зі спогадів)

У січні-місяці 1883 р. вони повінчалися. Прабабуся Волкова купила їм маєток у селі Хаєнки Ічнянського району Чернігівської області. Медовий місяць проходив в новому придбаному маєтку. У цьому ж році, в грудні-місяці у них народилася дочка, нарекли її Олександрою.

Валентин Петрович
Навроцький

А зараз трохи про будинок, в якому жили наші герої. Будинок був розміром житлової площі 400 квадратних метрів, на дуже високому цоколі, десь 1,5 метра. На парадному вході було 16 сходинок. Ганок було обрамлено по півколу колонами. Інший вихід був через коридор на господарчий двір. На подвір'ї була людська для обслуги. Будинок був одноповерховий, але дуже високий. Вікна були по висоті близько двох метрів. Мама казала (Єфросинія Маценко, дружина Петра Васильовича), що коли вона мила вікна, дістати верхніх шибок вона не могла, змушена була брати драбину (це стоячи ногами на підвіконні). У будинку було багато кімнат і завжди було дуже затишно. Весь будинок був оточений фруктовим садом. Заїхати в маєток можна було з двох сторін, з боку Дубових гряд і з боку Хаєнок. У дворі було насаджено дуже багато декоративних дерев і кущів. Доглядав за всім цим садівник. Землі під садом було близько 3 гектарів. Взагалі, що стосується орної землі, то її було багато. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, соняшник, кукурудзу. Щорічно садили багато овочів, баштану ... Головне, що всім цим

господарством керувала бабуся (Єфросинія Волкова-Навроцька).

Робота дідуся Васи стосувалася, в основному, духовної ниви. То він займається реставрацією церкви, то її облаштуванням. Потім, зазвичай, приймав парафіян, читав молитви, правив службу.

У 1886 році в цій садибі на Петра і Павла народжується хлопчик, його нарекли Петром. Це був мій батько. У сім'ї його сприйняли, як Дар Божий, дозволялося йому все, навіть кричати на прислугу. З нього виріс незвичайно строгий і самолюбивий чоловік. Це був сплав доброти Навроцького і строгості Волкових. Дуже рано він почав співати і грати на гітарі, скрипці, мандоліні. Цьому його навчив батько. Особливо він захоплювався скрипкою, на ній він міг виконувати твори відомих композиторів.

У 1894 році трапився прикрий випадок. Захворів у Василя Олександровича зуб. Мучив він його кілька днів. Поїхав він до лікаря в Ічню. Зуб видалили, але, по приїзді додому, він сильно захворів. Висока температура, головні болі. Лікарі пізніше визнали, що це було зараження крові... В квітні-місяці 1894 року Василя Олександровича Фесенка-Навроцького не стало. Йому був всього лише 41 рік. Його синові Петру було 8 років. Був він дуже здібним хлопчиком, його віддали вчитися в гімназію, на загальноосвітній факультет міста Ніжина, де він провчився 6 років*.

У 1901 р він їде в Кострому і вступає в технічне училище**. У 1905 році він його закінчує і їде до Москви. У 1906 р він вступає до Московського інституту тонкої технології ім. Ломоносова***. У Москві в ці 1905-1907 роки було дуже неспокійно.

У 1906 році Петру Васильовичу виповнюється 20 років. Це був такий собі "гладіатор" міцної статури, зростом 2 метри. У вільний від навчання час він любив посидіти в шинку і випити пива.

І ось був такий випадок. Поліція розшукувала призвідників якогось бунту, серед яких були і студенти. Коли поліція зайшла в цей шинок і почала перевірку документів, у Петра не виявилася з собою студентського квитка, його вирішили затримати.

* Петро Фесенко-Навроцький закінчив земську школу в Хаєнках.

** Технічне училище знаходилося в Саратові.

*** Навчався Петро Фесенко-Навроцький в Імператорському Московському Технічному Училищі, пізніше МВТУ ім. Баумана.

Я точно не знаю, чи володів наш батько борцівськими прийомами або діяв, як боксер-професіонал, але він всіх поліцейських склав під столом шинку, а сам зник.

Поліція оголосила розшук, не відаючи, хто він. У розклеєних по місту афішах написано було так: «Розшукується студент-атлет, міцної статури, чорнявий, зріст близько 2-х метрів». Скоро його розшукали, заарештували і виключили з інституту, як учасника бунту. Допоміг уникнути висилки його дядько (чоловік рідної сестри його матері). Він же прилаштував мого батька секретарем юрисконсульта в Москві.

Моя мати, Маценко Єфросинія Іванівна народилася в 1893 році. Вона походила із старовинного козацького роду, її дідусь був запорізьким козаком і, як вона сама говорила: «Не просто козаком, а був із старшини». Дуже рано Єфросинія (було ще дві сестри) залишилися без батьків. Свого батька вона не пам'ятає взагалі, а мати померла, коли їй було 9 років. Після смерті матері її віддають служити до генеральші в Монастирище. Чоловік генеральші загинув ще в Кримській війні, при облозі Севастополя англійськими та турецькими військами. Загинув він як герой при захисті Севастополя в 1855 році.

Генеральша отримала державну допомогу, що забезпечувала її старість. Вона мала досить шикарний будинок і невелику прислугу: конюх-візник, кухарка і покоївка. З господарства були тільки коні. Генеральша була в похилому віці (близько 75 років). Мало пересувалася і її повністю опікала прислуга. Жила вона одна, її син був військовим офіцером і теж загинув, тільки на Кавказі. І ось, коли їй знадобилася покоївка, хтось порадив нашу маму. Сказали їй, що, незважаючи на її 9 років, вона не за віком кмітлива і працьовита, з Вашою роботою впорається цілком.

У коло обов'язків мами входило: допомогти одягнутись, взути, нагодувати генеральшу. Прибрати кімнати і надавати допомогу кухарці. Ввечері була невелика прогулянка у дворі і потім все у зворотному порядку – нагодувати, роздягнути, роззути і укласти спати. Вночі необхідно було по дзвінку генеральші подати води, чаю або молока, що попросить генеральша. Спочатку мамі допомагала кухарка, трохи пізніше, коли кухарка захворіла, то її праця перейшла повністю на плечі нашої матері.

Майже щодня генеральша любила почитати вголос, особливо книги Святих Апостолів. Вона просила подати їй ту чи іншу книгу з її бібліотеки (за кольором обкладинки, бо мама не вміла ні читати, ні писати). Садила її напроти себе і читала, читала, читала ... Пізніше моя мати, абсолютно неграмотна жінка, майже напам'ять знала не тільки всі молитви, Біблію, Житіє Всіх Святих, а й твори великих письменників світу.

У 1910 році померла генеральша. Похорони були пишні, багато було народу, солдати і духовий оркестр. Попереду несли нагороди генерала і багато-багато вінків. Родичів нікого не було, попередку за труною йшли знайомі та прислуга. Після похорону у матері постало питання: «Що робити?». Їй було 17 років, ніяких родичів, ніяких зв'язків. Єдине, що було – рекомендація. На похорони генеральші з Ніжина приїздила її знайома, яка порадила моїй матері з'їздити в село Хаєнки і довідатися – в будинку Навроцького потрібна була служниця.

У будинку Навроцького їй не сподобалося. Бабуся Єфросинія Навроцька (Волкова) до всіх підлеглих ставилася грубо. З ранку до ночі треба було бігати, як заводній, роботи було по вуха.

Прийшла весна 1912 року. Несподівано для всіх приїхав молодий господар. За розповідями матері, вона в цей момент чистила від нагару сковорідки. У двір заїхав фаєтон, з нього вийшов молодий чоловік дуже високого зросту в українському костюмі і солом'яному капелюсі. Я, говорила мама, трохи дар мови не втратила, він був копією молодого юнака з мого віщого сну. Петро Васильович прожив кілька днів. Приїхала з Петербурга Олександра Василівна, вона тільки закінчила інститут шляхетних дівчат і працювала перекладачем в якійсь організації там же, в Пітері.*

Був один епізод, який підкорив нашу маму. Після обіду вся ця компанія сиділа у дворі, розмовляла. Петро Васильович попросив принести йому гітару. Він дуже добре грав на гітарі, вона просто у нього говорила. Серед іншого він співав пісню:

*Олександра Фесенко-Навроцька закінчила Бестужевські курси і з 1907 р. працювала в м. Ладані Прилуцького повіту.

“Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:

Цілуй, цілуй, цілуй її, –
Знов молодість не буде!))*

Потім він заспівав ще кілька пісень і якийсь романс.

Проїшов місяць, Петро Васильович зібрався їхати в Москву. Проводжали його Олександра Василівна з подругою, бабуся і ще якісь знайомі бабусі. Коли мама розповідала про цей епізод, вона якось мимохіть сказала: «У душі я рада була його від'їзду».

Олександра Василівна зі своєю подругою залишилися. Вони весь час читали, сперечалися або говорили про щось іноземною мовою... Єдине, що дізналася наша мама, – у Олександри Василівни велике горе. У Пітері вона познайомилася з молодим офіцером, справа доходила до одруження. Але його терміново направили на Кавказ, а через деякий час вона отримала звістку про його загибель. Вона так і не прийшла до тями. Вона була настільки вірна йому, що через це кохання обітниця самотності супроводжувала її до самої смерті.

У садібі Навроцького життя текло по-старому. Гості роз'їхалися. Олександра Василівна поїхала до Петербурга. Але потім грянув грім. Десь у жовтні Єфросинія Навроцька (Волкова) дізналася, що моя мама чекає дитину. Будинок був поставлений догори дном. Був зроблений генеральний допит. За вердиктом бабусі наша мати повинна була забратися в триденний термін куди завгодно, лише б очі бабусі її не бачили.

І ось 14 жовтня 1912 року з невеликою торбинкою наша мама пішки йде до міста Ічні. Там жила її старша сестра. Прийняла вона її не вельми привітно. Час збігав швидко. Сестра нудьгувати матері не давала. Вечорами вони ткали полотно, готували нитки, пряжу. Сестра була відмінна рукодільниця і мама їй у цьому не поступалася.

Перед Новим роком, як грім серед ясного неба, приїхав Петро Васильович. Як він розшукав маму, одному Богу відомо. Без усяких церемоній він посадив її в сани з упряжкою двох сірих коней і вони приїхали в Хаєнки. Бабусю він попередив, що якщо вона зачепить Фросю (маму), то матиме справу особисто з ним. «Вона як працювала, так і працюватиме, умови приходу, догляду, оплати праці встановлювати буду я!» – сказав він. Бабуся не пручалася. Мама ж зрозуміла, на яких умовах її поновили на роботі і, покійно підкоряючись, взялася за справу.

14 січня 1913 року у неї народився син, назвали його Вася (як дідуся). До речі, імена дітям давав Петро Васильович, незважаючи на те, що він весь час був у роз'їздах.

1 серпня 1914 року почалася Перша світова війна. Був мобілізований (призваний в армію) і Петро Васильович.

Безпосередньо в боях він не брав участі, а був направлений у штаб фронту і виконував функцію секретаря з підготовки та пересуванню кадрів вищого та середнього командного складу. Часто він їздив з донесенням в Головне управління фронту і одного разу потрапив під артилерійський обстріл, був поранений і потрапив до шпиталю.

Після шпиталю батько приїхав у Хаєнки і, займаючись господарством, жив безвиїзно. Після 1917 року батько працював секретарем у сільській раді, а потім районним збирачем податків.

Час був важкий, по всій Україні нищпорили банди. Одного разу вночі такою бандою був оточений будинок Навроцького. Коли наша мама виглянула на шум у вікно, біля нього стояло троє озброєних солдатів. До якого вікна вона на підходила, скрізь стояли озброєні люди. Вони вимагали відкрити двері. Мати взяла на руки трьох маленьких дітей, підійшла до вікна і стала їх просити: «Що Ви скажете, я подам вам у вікно, але не лякайте мені дітей». Головний бандит каже: «Нехай до вікна підійде Петро Васильович». Бандит зажадав у нього казенні гроші (вчорашню виручку по збору податків). Петро Васильович сказав, що вчорашню виручку він здав в банк і подав їм у вікно квитанцію банку. Бандити пішли.

* О. Олесь: «Чари ночі», музика: В. Безкоровайний.

Цікаво, що Петро Васильович і Єфросинія Іванівна ніколи не були зареєстровані у шлюбі або повінчані, і, фактично, не були чоловіком і дружиною. Все їх сімейне життя мама його кликала: «Петро Васильович, Ви». Наприклад: «Петро Васильович, Ви будете їсти?», або: «Петро Васильович, Вам треба переодягнути білизну, вдягти калоші, Ви забули свій портфель!» – і т.д.

В березні-місяці 1930 року мама затопила вугіллям грубку, а сама поїхала в Ічню на базар. Мене доручили нянчити сестрі Наді. Всі діти в цей час гралися на вулиці. Коли я заснув, Надя поклала мене на лежанку печі, а сама пішла гратись на вулицю. Час минав непомітно, вона отямилася, коли почула несамовитий дитячий крик. Я розвернувся з пелюшок, голий перекинувся і впав на розпечену вугіллям залізну плиту. То вже була не дитина, а грудка смаженого м'яса.

Валентин (зліва) та Юрій Навроцькі з дружинами, у центрі Надія Навроцька

У лікарні після ретельного медичного огляду лікарі зробили висновок: «Дитина безнадійна». Але мені пощастило. У цей час у Ічненській міській лікарні працював знаменитий лікар Оболонський. Він, мабуть для експерименту, з великою цікавістю взявся за моє лікування. Він першим застосував 15% -ну прополісну мазь (це очищений і розчинений у 96-градусному спирті прополіс, кип'ятять на водяній бані, у вершковому маслі необхідної концентрації, потім ретельно перемішують). Ця мазь має виражену знеболюючу дію, стимулює грануляцію і сприяє поліпшенню загоєння тканин. Зняття пов'язок з такою маззю менш болюче. Коли приїхала до мене мама, вона була вражена.

Моя хвороба збіглася з колективізацією. Я ще був хворий, але вже був удома, шойно привезли з лікарні. Вночі приїхав до нас голова сільради Гарбар (друг батька) і сказав так: «Петро Васильовичу, негайно збирайся і їдь кудись подалі, чи то в Донбас, чи то на Південь, там ти віллєшся в середовище біженців, розчинишся серед них. Прийшли списки з району на відправку куркулів до Сибіру, ти там стоїш першим. Завтра подають вагони, буде масова висилка, коней я тобі даю, візник доправить вас у глушину і повернеться назад, він хлопець надійний».

Так почалася наша важка і затьяжна мандрівка, яка тривала до самої смерті батька. Де ми тільки не були, об'їздили Донбас, Дніпропетровську, Полтавську області.

У новостворених колгоспах грамотних людей не було, майже в кожному колгоспі була заплутаність у звітності, в балансах, у фінансах. Батько за договором з колгоспом за 2-3 місяці наводив порядок в паперовій плутанині і ми їхали далі. Ми об'їздили дуже-дуже багато колгоспів. Батько боявся сидіти на одному місці, щоб його не викрили і не відправили разом з родиною до Сибіру. У цей період він навчив бухгалтерської премудрості моїх старших братів. Тато помер у 1938 р.

Олександра Василівна Навроцька

Олександра Василівна після війни працювала і жила в селі Благодатному Амвросіївського району Донецької області. Після війни тітка жила в квартирі, яку їй виділила школа. Вони жили вдвох. Тітка викладала в школі іноземні мови, Марія Герасимівна Коршунова обслуговувала її у всіх домашніх справах (це була її прислуга ще з інституту шляхетних дівчат).

Вона була настільки вірна тітці, що присвятила себе їй на все життя. Тітка була інтелігентною жінкою тих ще, дореволюційних часів. Дуже скромна, спокійна, ніколи не вступала в дискусію, суперечки. Вона вставала рано вранці, одягалася (одяг у неї був тієї ще дореволюційної моди Петербурга). Довге плаття (або спідниця) світлого тону влітку, темнуватого взимку. Марія Герасимівна подає сніданок. Весь обідній і чайний сервіз, яким обслуговували Олександру Василівну, був виготовлений із старовинної китайської порцеляни. Він зберігся до її смерті. Тарілочки дуже маленькі, але симпатичні. Срібні ложечки, виделки, ножі – все це унікально маленьке. Ємність чашечки для чаю була близько 50 грамів. Коли вона їла, в будинку має бути тиша, шуму не любила. Їла дуже мало і йшла на роботу. Друзів у неї не було.

Приходить зі школи на обід, миє руки, чистить зуби, сідає за стіл. Марія Герасимівна подає їй обід. На столі має бути тільки її сервіз, якщо буде поданий інший, мовчки йде. Після обіду знову миє руки, чистить зуби. Вечір проходить тихо, вона весь час за книгою, тільки перед сном подають чай. Настає ранок – і все повторюється спочатку.

Дуже старанно ставилася до своєї роботи. Читала вона в школі німецьку, англійську та французьку мову. Спілкуватися їй не було з ким, тому вона багато читала іноземної літератури для підтримки вимови.